המתנ"ס של טלביה

אירועים משפחתיים מוזרים במשפחת המיליונרים ההולנדית הביאה להקמת מכון ואן־ליר בטלביה על־ידי פולי ואן־ליר, האשה שרצתה לאחד את "דרשת ההר" של ישו עם "שמע ישראל". מהו מכון ואן־ליר? מבצר של סנובה או מוקד כוח אינטלקטואלי שאיננו נכנע ל"טימטום ההמונים"?

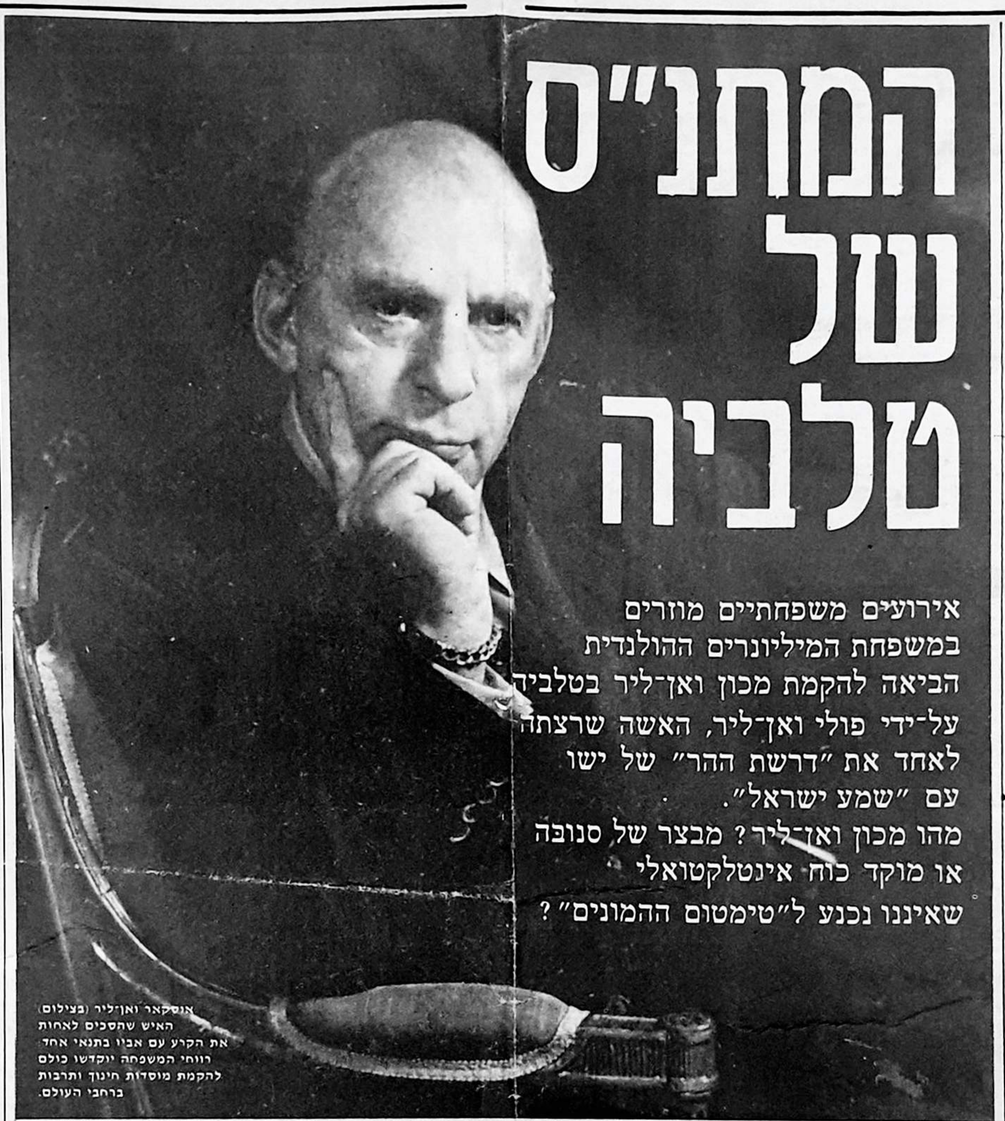

אוסקאר ואן־ליר (בצילום) האיש שהסכים לאחות את הקרע עם אבוי בתנאי אחד: רוויחי המשפחה יקודשו כולם להקמת מוסדות חינוך ותרבות ברחבי העולם.

יהודה אלקנה (למטה), אלוף חר־אבן (למעלה)

פולי ואן־ליר וחמצנה המפואר בטלביה, התנשפות החלום

ב־כסלו תש"ל, בשעה שמשפחת ואן־ליר עלתה לארץ כמסע אם, שלא כמו הרוטשילדים בשדה, הבאונים מדינה והולסלסנים מלונדון, עדה ואן־ליר מנהלת חברת הרוטשילדים בירושלים, הפכה לקרן־אור בעולם הרוחני. אז עלה שמו, לצעל המניות היחיד של קבוצת ואן־ליר, אוסקאר ואן־ליר, הרשות הדתיונגרית בשמשפחה כיום, בתמונה לבקשתי התחרתה ונשמנה לראיון: מדוע בחרתם משפחת ואן־ליר בפני הרתיונות? מדוע מסרבים בנוח לתשוף אם סבר הקרע המוחר שיל בין שתי מלחמות העולם בין בריטאיר ואן־ליר לבניו?

אין בעוה המשפחה אימפריה חובקת עולם, שהחלה קיקרקס בנד־ירוק?

איש אינו יודע כיצד רכשה המשפחה את שמה ההולאנדי כל־כך. בדוח. מכל מקום, שלא מדובר בתואר אצולה. "ליר" הוא שם העיירה שבה החלה המשפחה את דרכה.

**עוד בעוה המשפחה הזל בשנות הלשרים של המאה. הוא שיוך לבתראיר "מאפה" ואן־ליר: לבתראיר לא הוה כסף, אבל היתה לו הסבאה. בתראיר הביא לעולם את בשורה הבנית העשיה פלדה מסורבלת, קלה בשמקלה, יציבה, ונוחה לאיכסון. הבן הז חוכנה לאחסנת נפט. ועליה בנה ואן־ליר את האימפריה שלו. הבנית פתחה עיין חדש בתולדות הנפט. הכנסתה לבמצראה הן עתק. בתראיר, עשיר חדש, נשא לאשה את פולי לבית רוטנס. שאביה היה ראש הקהילה היהודית באמסטרדאם. ב־1912 נולד לזוג בנם יחיד, ואחיו אוסקאר — ב־1914. בצד פיתוח הבתרנו המשפחתנו מצא לו בתראיר עיסוק חדש ורוצא־דופן: מוסיקה. מוסיקה ליסיבאמר, שעיסוק בארוחות, ואשר בעזרתם יישר את קרקע הילדים הבזל באירופה.

כלחמה העולם השנייה וכיבוש הולאנד בידי הנרמנים סיכנו את מרץ הרכבה הגליזה בתולדות המשפחה. מוסיר הקרקע הועמסו על הרכבת הפרטית של המשפחה. ולאחר שיחה חיילים נאציים, יצאה משפחת ואן־ליר לארצות־הברית דרך אנגליה. סבר הבכור, דם, נשאר באנגליה, הבניים לחיל־האויר המלכותי ושירת בשדה קרב. האב בתראיר, האם פולי והבן אוסקאר הגלינו לארה"ב.

אחה"כ לא האריה פנים לבתרנים. הוגם הוקמא בעקרות המשפחה — ושוב לא נוחרו למשפחת ואן־ליר אלא הבוסים. אך לא אם בני ואן־ליר אאזן האיאים. הסבו אל הבתיבנים לקבוצת הקיבוו בניר יזרק קרקע. בתראיר האב הופיע עם הבוסים בחרה. אוסקאר הבן דאג לניהול ולבספים. ופולי האם סברה כרטיסים בקופה. שנה לאחר הגיעם לארה"ב הושקרו הבספים שהוקמאו. ובתראיר ואן־ליר החל, בסרך האופיני לו, לייסד את הסניף האמריקני של ספפלי ואן־ליר. ואף זכה לאות־הבסיעות על חלקו בבאפקן הבלוחמי.

בתום המלחמה, ב־1945, שבו פולי ובתראיר לתולאנד. הבפשה הראשון שעשו היה שבירת בטוח מיוחד, שפיטים להבלית אותו: בדיקת הנזק שנגרמה

"לאחר שהוקפא הונם בארה"ב, לא התייאש בתראיר, הקים קירקס ורכב בזירה על סוסים... אוסקאר דאג לניהול וכספים ופולי, האם, מכרה כרטיסים בקופה"

המלחמה לספפלים המשפחתיים. מלאכת השיקום נחלה בבבן: ב־1955 היו בשליטת המשפחה 20 ספפלים ב־13 ארצות. בשלב זה הפיסיק הקרע המסתורי, שנתגלע עוד לפני מלחמה העולם. בין האב בתראיר לבניו. הבניים הכריזו על ניתוק מעסקיהם. עד כדי קרע מחלט לאחר מלחמה העולם. כיום, כאמור, מסרבים בני המשפחה בעקשנות לפרט את הסיבה לרב הבזל.

אוסקאר הצדיר רכס ביתתים שני תואר דוקטור בפיסיקה תיאורטית ובמשפט בינלאומי בהולד ובאה"ב. וייסד תעשיה מסלו: ספפלי אוד"ה דלפט. שהם בן המבוליים בתחום התעשייה האופטית בעולם. הבן הבכור, דם, השתחרר מפיקוחו בא"ארץ. ועם פרוץ מלחמה השתחרר עלה ארצה בספטמבר המל"ל. הייה מראשוני חיל־האויר. מאז מתגורר דם בישראל. תחילה בחיפה ואחר־כך בירושלים. זה שנתים הוא כותב מדי פעם ביקורות ספרים ורשמי מסע ב־"רחוב פוסט". אם כי אין לו בעיתון מעמד של כתב קבע. את הקשר שניתק דם בחיישה אשתו ליאה. פיישה הסינמסק הירושלמי (שלה מיוחד כתבה בפרק). כיום שוכנים מסדר הסינמסק במוסד ואן־ליר. והוא זוכה לתמיכה של קרן ואן־ליר בהולנד.

ב־1948 אירע שוב מקרה, שפרשו לוחם בעולם. פולי עזבה את בית משפחת ואן־ליר באמסטרדאם ובאה לירושלים. היום מקפידים לצין. שלא היה מדובר בקרע אישי, אלא בדיבה ש"רבץ בירושלים תוכל לרגשים אם שאיפותיה". בתראיר ואן־ליר צייר את אשתו ב־10 מיליוני דולארים, כדי שתפשה בהם בעולה על רוחה.

ב־1956, שנתים לפני מותו, ביקש האב בתראיר לאחות את הקרעים. וקרא לבניו לשוב לבביתה וליטול לידיהם את הנהלת החברה. ששוויה הגיע ל־80 מיליון דולארים. הבן הם לא נענה. ואילו אוסקאר, שעמד לקבל משרה בכירה בסבון ויצמן. הסכים להיפגש עם האב. הוא הסכים לקבל על עצמו את עול ניהול החברה, בתנאי יוצא־דופן: עם מות האב — דרש — תועבר הבעלות על מפעלי ואן־ליר לקרן, שמטרתה הקמת מפעלי חינוך והשכלה ברחבי העולם

"לאחר מלחמת העולם העמיק הקרע בין בתראיר לבין בניו. השניים הכריזו על ניתוק מעסקיהם, עד לקרע סופי ומוחלט, שעל סיבותיו מסרבת המשפחה להתייחס עד היום"

ברטיניה ואירלנד. בישראל כסנת הקרן את פרוקן "פרח", שבו משפשים סטודנטים כתונים לילדים משכונות בצוקה חוכים בתמורה לתגיות סכר הלימוד שלהם. ויחד עם קרן ירושלים הקימה גן משפחת ואן־ליר לארצות־הברית דרך אנגליה. סכר הבכור, דם, נשאר באנגליה. הבניים לחיל־האויר המלכותי ושירת בשדה קרב. האב בתראיר, האם פולי והבן אוסקאר הגלינו לארה"ב.

אחה"כ לא האריה פנים לבתרנים. הוגם הוקמא בעקרות המשפחה — ושוב לא נוחרו למשפחת ואן־ליר אלא הבוסים. אך לא אם בני ואן־ליר אאזן האיאים. הסבו אל הבתיבנים לקבוצת הקיבוו בניר יזרק קרקע. בתראיר האב הופיע עם הבוסים בחרה. אוסקאר הבן דאג לניהול ולבספים. ופולי האם סברה כרטיסים בקופה. שנה לאחר הגיעם לארה"ב הושקרו הבספים שהוקמאו. ובתראיר ואן־ליר החל, בסרך האופיני לו, ליישד את הסניף האמריקני של ספפלי ואן־ליר. ואף זכה לאות־הבסיעות על חלקו בבאפקן הבלוחמי.

בתום המלחמה, ב־1945, שבו פולי ובתראיר לתולאנד. הבפשה הראשון שעשו היה שבירת בטוח מיוחד, שפיטים להבלית אותו: בדיקת הנזק שנגרמה

"לאחר שהוקפא הונם בארה"ב, לא התייאש בתראיר, הקים קירקס ורכב בזירה על סוסים... אוסקאר דאג לניהול וכספים ופולי, האם, מכרה כרטיסים בקופה"

המלחמה לספפלים המשפחתיים. מלאכת השיקום נחלה בבבן: ב־1955 היו בשליטת המשפחה 20 ספפלים ב־13 ארצות. בשלב זה הפיסיק הקרע המסתורי, שנתגלע עוד לפני מלחמה העולם. בין האב בתראיר לבניו. הבניים הכריזו על ניתוק מעסקיהם. עד כדי קרע מחלט לאחר מלחמה העולם. כיום, כאמור, מסרבים בני המשפחה בעקשנות לפרט את הסיבה לרב הבזל.

אוסקאר הצדיר רכס ביתתים שני תואר דוקטור בפיסיקה תיאורטית ובמשפט בינלאומי בהולד ובאה"ב. וייסד תעשיה מסלו: ספפלי אוד"ה דלפט. שהם בן המבוליים בתחום התעשייה האופטית בעולם. הבן הבכור, דם, השתחרר מפיקוחו בא"ארץ. ועם פרוץ מלחמה השתחרר עלה ארצה בספטמבר המל"ל. הייה מראשוני חיל־האויר. מאז מתגורר דם בישראל. תחילה בחיפה ואחר־כך בירושלים. זה שנתים הוא כותב מדי פעם ביקורות ספרים ורשמי מסע ב־"רחוב פוסט". אם כי אין לו בעיתון מעמד של כתב קבע. את הקשר שניתק דם בחיישה אשתו ליאה. פיישה הסינמסק הירושלמי (שלה מיוחד כתבה בפרק). כיום שוכנים מסדר הסינמסק במוסד ואן־ליר. והוא זוכה לתמיכה של קרן ואן־ליר בהולד.

ב־1948 אירע שוב מקרה, שפרשו לוחם בעולם. פולי עזבה את בית משפחת ואן־ליר באמסטרדאם ובאה לירושלים. היום מקפידים לצין. שלא היה מדובר בקרע אישי, אלא בדיבה ש"רבץ בירושלים תוכל לרגשים אם שאיפותיה". בתראיר ואן־ליר צייר את אשתו ב־10 מיליוני דולארים, כדי שתפשה בהם בעולה על רוחה.

ב־1956, שנתים לפני מותו, ביקש האב בתראיר לאחות את הקרעים. וקרא לבניו לשוב לבביתה וליטול לידיהם את הנהלת החברה. ששוויה הגיע ל־80 מיליון דולארים. הבן הם לא נענה. ואילו אוסקאר, שעמד לקבל משרה בכירה בסבון ויצמן. הסכים להיפגש עם האב. הוא הסכים לקבל על עצמו את עול ניהול החברה, בתנאי יוצא־דופן: עם מות האב — דרש — תועבר הבעלות על מפעלי ואן־ליר לקרן,

שמטרתיה הקמת מפעלי חינוך והשכלה ברחבי העולם. הוא אדישת, לפי ההסכם, לא היה אמור לקבל פרוטה מן הירושה, אלא להיות מתפקד בשכר. האב הסכים, ועם מותו, ב־1956 (קברו מצוי בבית־העלמין מנחלות), עזבה ואן־ליר מנהלת חברת הרוטשילדים בירושלים. הסב הקרן, שנקראה לן שמו, לבעל המניות היחיד של קבוצת ואן־ליר, אוסקאר הבן נתמנה, כמוסכם, לסגן־ל החברה ולייר מרעמת הבוחלים.

בינתלתי של אוסקאר נדל מחוזר הספפלים מי שבעה. הגיע אשתו לשלושה מיליארד דולארים — ושודי הבנסים — 130 ספפלים ב־30 ארצות — נאמר ברבע מיליארד דולארים.

הכנסות הספפלים, בניכוי הוצאות לניהול מיתתו והשקעות, מתעבדות לקרן, שמושבה בהאג. חו מעבירה אותן לספפלי החינוך שלה. הפרשים עם מני 37 מדינות בחמש יבשות; רובם השחורים שוטנו של יחונסבורג. האווזרים הנידחים של פרו וקניה, הבינוגלים של בראזיל, הדרום הנחשל של אילת, מרבי הכרכים העיירדים של הלאנד, צרפת,

"לאחר מלחמת העולם העמיק הקרע בין בתראיר לבין בניו. השניים הכריזו על ניתוק מעסקיהם, עד לקרע סופי ומוחלט, שעל סיבותיו מסרבת המשפחה להתייחס עד היום"

פרוס' קציר וחינפרד טוחס, מבקר הבריטנים הראשון של הגברת ואן־ליר. קישרו בינה לבין ראש המפשלה דאז, דוד בן־גוריון. בן־גוריון קנה את הרעיון. בעיקר, כך לחשוח הלשונות הרגוש, משום שרצה הוגם שיסמן את האקדמיה לכדעים — ולא מתוך אמונה ברעיוניותה המופשטים של המיליונרים המוזרה. מכל מקום, בדצמבר 1955 הוגשה לממשלה התוכנית, ולפה דרך לאדם בעולם המדהיר, תוך ריכח קשרי התרבות וגילומם בערכים אנושיים. המפשלה, מצידה, תקצה

"בן־גוריון קנה את הרעיון של פולי, משום שרצה תורם שיממן את האקדמיה למדעים, ולא מתוך אמונה ברעיוניותה המופשטים של המיליונרית המוזרה"

שטח בירושלים לצורך הקמת הבניין. האקדמיה למדעים תעניק כמתנה מהתורם לבדיעת ישראל". המפשלה אישרה את התוכנית והקצתה לשם ביצועה שטח של 30 דונאם בשכונת גלבה. שטוחו מתוך היום בעשרות מיליוני שקלים. לשם הקמת המרכז הוקמה חברה ושמה "מוסד ואן־ליר בירושלים". אך המפשחה לא הסתפקה בכך: ודרשה חקיקה חוק מיוחד בכנסת.

הצעת החוק שהוגשה לכנסת באביב 1958 נועדה להעניק למוסד החדש לא רק פטור מפסים, אלא בעיקר, כפי שהסביר בכנסת שר המפשלה דאז פנחס רזין, כדי ש"תהיה גושפנקה החיקתית, ציבורית ורשמית. ואפשר יהיה להקים את המסכן כמוסד פרטי לגמרי".

הצעת החוק נוטחה, בסכוון, באופן כללי ביותר אה בטרות המוסד ומבנהו. חברי כנסת רבים מתחו ביקורת על עצם הנשת החוק לכנסת. אסתר ויזאל־נאור (חירות), "רעיון היולי, שטרם לבש צורה". שושנה פרסין (ציונים כלליים): "גיבוב כלים". יצחק רפאל (מפד"ל) ייחס את הנשת החוק ל"יצרי נקמות הפופמים בהלטוות פטיומות --- במשרד ראש־המפשלה".

בדצמבר 1958 אושר החוק בכנסת, והנשיא יצחק בן־צבי מינה את עשרת חברי המרכז הראשונים: הפרופסורים א' קציר (יו"ר), אורבך, סבבוטסקי, טלמון, אולנדורף, מזר ופרנקל. הפופרים יוחדה בורלא ויחזר סמלנסקי (סמלנסקי, אז ח"כ מטעם מפא"י, היה בין היחידים שתמכו ברעיון הקמת המרכז, וכינה אותו "שוריץ של אנשי־הרוח"). נציג המיסמד הפוליטי היה ח"כ אבא אבן. (פרוס' אלקנה: "אופייני הדבר, שכל יתר חברי המרכז המקורי שלא נפטרו — הפסיטרו במשך השנים: אבא אבן הוא היחיד שנשאר...)

בשלב זה הקדישה פולי ואן־ליר את עיקר חשומת־לבה להקמת הבניין. היא פנתה לאדריכלים יהודי־רוסם בארץ ובחו"ל, וביקשה לתכנן בניין שיבטא את הרעיון של "כי מציון תצא תורה" — לא לפני שניסתה להסביר להם בארכות את עקרונות הפילוסופיה שלה.

צוות התכנונים המקורי כלל את הארכיטקטים הירושלמים דוד רוזיק (מתכנן מתיאטון ישראל), וקלרוויין (מתכנן הכנסת), שפעון פובוצר (פח"א האדריכל ראו מהולאנד. קלרוויין וראו פרשו בשלב ההתחלתי, ותותר רוזיק וסובוצר. התוכנית שאושרה לבסוף, לאחר ויכוחים אינסופיים עם המומנה, מורכבת משני בניינים, היוצרים יחד צורת האות ר"ש סמביב לחצר מרכזית. הבניין הגבה, מוסד ואן־ליר, מסמל את "החכמה", הבניין הנמוך יותר, בניין האקדמיה למדעים, מסמל את "המדע". בין

ההיתוח, שיצא אתה לחתיש. ב־20 אלף עוקים, ובעריכתו הסתתמו הצייר ישראל אלדר, נאולה כהן, אלי אייל ואחרים. ב־1971, שנתים לפני מותה של פולי ואן־ליר, פסקה הנאצה הביתון. אך גילוחנות הרוגש לספר. ביתתים חוברו שני כרכים נוספים באותו נוסח. הם מכסים את ההיסטוריה של עם ישראל עד הקונגרס הציוני בבאזל ב־1896. אלה נמכרו עד היום בכרבע מיליון עוקים בחמש העולם.

למען האמת, הביתון נוצר להיות רק אחת מפעולותיו של גוף ושכו "מוסד הראובני" (על שם משפחתה של פולי בנעוריה, רובנס), שאותו הקימה כשהגיעה לירושלים. אך בפומו של דבר היתה זו פעילותו היחידה.

לפני מותה הבעירה את המוסד למרחבי דווק ירושלמי יליד שכונת מקור־ברוך, שהחל את דרכו בנער שליח במערכת "דברי הימים" פסוק להקמתו. הוא מטפל מדיתתו הפרטית בהמצת מרכז "דברי הימים". לבקשתה מכהן דווק ("הוא התייחסה אלי, כאל בן־משפחה") גם כמפונה על המיגוד הבנמים במוסד ואן־ליר אך — לדברו — הוא מקפיד להפריד בין עבודתו במוסד לבין הביתון. "הביתון נושא את עצמו, אך הרווח קטן", הוא אומר.

הוצאת הביתון לא פיסקה את פולי ואן־ליר, והיא חתרה לדברים נאצלים יותר. בראשית שנות החמישים פגשה בפרופ' אהרון קציר ז"ל (שנרבע בהקמת קזון אוקמוטו בנמל־התעופה בן־גוריון), וכאז הפך לדמות דומינאנטית בחיי המוסד. קציר, מדען מחוזן ואיש־רוח, האמין גם הוא ברעיון של עולם מצוין חצא תורה". — הפיכת ישראל לכרכז עולמי של עדכי הומאניזם ומדע. תפיסות השניים היו שונות במקצת, אך יחד עיבדו תוכנית להקמת מרכז בירושלים, שיכלול חתת קורת־גג אחת את האקדמיה הישראלית למדעים — חלומו של קציר ומכון לקידום תרבות האדם — חלומה של פולי ואן־ליר.

פרוס' קציר וחינפרד טוחס, מבקר הבריטנים הראשון של הגברת ואן־ליר. קישרו בינה לבין ראש המפשלה דאז, דוד בן־גוריון. בן־גוריון קנה את הרעיון. בעיקר, כך לחשוח הלשונות הרגוש, משום שרצה הוגם שיממן את האקדמיה למדעים — ולא מתוך אמונה ברעיוניותה המופשטים של המיליונרית המוזרה. מכל מקום, בדצמבר 1955 הוגשה למפשלה התוכנית, ולפה דרך לאדם בעולם המדהיר, תוך ריכח קשרי התרבות וגילומם בערכים אנושיים. המפשלה, מצידה, תקצה

"בן־גוריון קנה את הרעיון של פולי, משום שרצה תורם שיממן את האקדמיה למדעים, ולא מתוך אמונה ברעיוניותה המופשטים של המיליונרית המוזרה"

שטח בירושלים לצורך הקמת הבניין. האקדמיה למדעים תעניק כמתנה מהתורם לבדיעת ישראל". המפשלה אישרה את התוכנית והקצתה לשם ביצועה שטח של 30 דונאם בשכונת גלבה. שטוחו מתוך היום בעשרות מיליוני שקלים. לשם הקמת המרכז הוקמה חברה ושמה "מוסד ואן־ליר בירושלים". אך המפשחה לא הסתפקה בכך: ודרשה חקיקה חוק מיוחד בכנסת.

הצעת החוק שהוגשה לכנסת באביב 1958 נועדה להעניק למוסד החדש לא רק פטור מפסים, אלא בעיקר, כפי שהסביר בכנסת שר המפשלה דאז פנחס רזין, כדי ש"תהיה גושפנקה החיקתית, ציבורית ורשמית. ואפשר יהיה להקים את המסכן כמוסד פרטי לגמרי".

הצעת החוק נוטחה, בסכוון, באופן כללי ביותר אה בטרות המוסד ומבנהו. חברי כנסת רבים מתחו ביקורת על עצם הנשת החוק לכנסת. אסתר ויזאל־נאור (חירות), "רעיון היולי, שטרם לבש צורה". שושנה פרסין (ציונים כלליים): "גיבוב כלים". יצחק רפאל (מפד"ל) ייחס את הנשת החוק ל"יצרי נקמות הפופמים בהלטוות פטיומות --- במשרד ראש־המפשלה".

בדצמבר 1958 אושר החוק בכנסת, והנשיא יצחק בן־צבי מינה את עשרת חברי המרכז הראשונים: הפרופסורים א' קציר (יו"ר), אורבך, סבבוטסקי, טלמון, אולנדורף, מזר ופרנקל. הפופרים יוחדה בורלא ויחזר סמלנסקי (סמלנסקי, אז ח"כ מטעם מפא"י, היה בין היחידים שתמכו ברעיון הקמת המרכז, וכינה אותו "שוריץ של אנשי־הרוח"). נציג המיסמד הפוליטי היה ח"כ אבא אבן. (פרוס' אלקנה: "אופייני הדבר, שכל יתר חברי המרכז המקורי שלא נפטרו — הפסיטרו במשך השנים: אבא אבן הוא היחיד שנשאר...)

בשלב זה הקדישה פולי ואן־ליר את עיקר חשומת־לבה להקמת הבניין. היא פנתה לאדריכלים יהודי־רוסם בארץ ובחו"ל, וביקשה לתכנן בניין שיבטא את הרעיון של "כי מציון תצא תורה" — לא לפני שניסתה להסביר להם בארכות את עקרונות הפילוסופיה שלה.

צוות התכנונים המקורי כלל את הארכיטקטים הירושלמים דוד רוזיק (מתכנן מתיאטון ישראל), וקלרוויין (מתכנן הכנסת), שפעון פובוצר (פח"א האדריכל ראו מהולאנד. קלרוויין וראו פרשו בשלב ההתחלתי, ותותר רוזיק וסובוצר. התוכנית שאושרה לבסוף, לאחר ויכוחים אינסופיים עם המומנה, מורכבת משני בניינים, היוצרים יחד צורת האות ר"ש סמביב לחצר מרכזית. הבניין הגבה, מוסד ואן־ליר, מסמל את "החכמה", הבניין הנמוך יותר, בניין האקדמיה למדעים, מסמל את "המדע". בין

ראדרל"כל דוד רוזיק מסביר. כי הבניין מחולק לשלושה יחידות: המכון — בעל האופי הפחות הציבורי; האקדמיה — בעלת האופי הסגור והבנוירי, והחחבה — שהציון הבולט בה הוא פסלו של האמן ההולנדי רוסי־צרפתי אוסיפ זטקין "הנער האנושי". הפסל, שהגה האמן בשיחה עם רוזיק פתחת לעץ בקיבוץ קרית־ענבים, נועד לפסל את החיים עם ישראל כארגז, ופולי ואן־ליר סירבה להחיר את הצבתו בחרבה, לטרות תחנוני האמן, עד אשר החלה הפעילות המפשית במוסד. בגין המכון שולט על הרחוב אך מרוחק ממנו: המכון אינו פולמנס אז מחיאן — אלא מקום לימוד ויצירה, ועתרך להבטח את שלוחתם של היושבים בו. מלבד זאת, הדבר תואם את התוויי הטופוגראפי של הגבעה שעליה הוקם, אומר רוזיק.

"כאשר יפרוש אוסקאר מראשות החברה, תהפוך הקרן, שהונה נאמד כיום ברבע מיליארד דולארים ויותר, למפעל ציבורי. השם ואן־ליר יישאר אז הקשר היחיד בין המפעל למשפחה

לעיצוב־הפנים של המכון תרם אדריכל־הפנים האיטלקי־אמריקני ארנסטו רוגרס. הוא מורכב מחלל מרכזי, המרוצף אבני גראנוליט — "רעיון של חוזב", שנועד להדגיש את תחושת הציבוריות של המכון. במרכזו ניצב חרוט קטום, שבסיסו הוא אדיטוריום בן 300 מושבים, שהוא מוקד המפעלות של המוסד. וראשו אלהם כיוסים ל־100 איש ואולם ישיבות קטן. המכונה "קדש־הקודשים של פולי ואן־ליר", המכונה המרכזי חוזב מגג הבניין, ויש לו גג חדיר לאור, המוקף במעין "זר" של עמודי בטון ("ייחתכן שהדבר הספיע על העיצוב של יד קנדי, שתיכנניתי כמה שנים אחר־כך", מודה דוד רוזיק).

אור הטמש חחיר לאדיטוריום ולאולמות שמעליו, אך בחלל שוררת אפלולית, שנועדה לסייע לאנשים לשוב אל הפתרתן לבעיה הפלסטינית, שבו יוצג כל מיצגת הדעות, מן החחייה ועד שלי".

"ניסינו להזמין אנשים מן השכונות לסדרת קונצרטים... אפילו אירגנו הסעה — אף אחד לא בא..."

"אינני מוסד מתושא", אומר פרוס' אלקנה; "הדגש הוא על הרמה הגבוהה ולא על הטבבה החברתית. כך, למשל — הוא מספר — ניסינו לגזמן אנשים מן השכונה לסידרת הקונצרטים שאנו עורכים כאן מדי שבת אחר־הצהרים: אפילו אירגנו להם הסעה בטחוף עם קרן ירושלים. אך אים מהם לא בא". וכלל, "הדגה אלקנה מתנגד לפגיבה לסבבה המשוחף הנמוך, מה שהוא מכנה: "סימטות המהונים" — "לא זה תפקידנו". פעולה אחרת שניהל אלקנה לארגן היא מיפגש בין אמנים מתחומים שונים — ציור, מוסיקה, פיסול, תיאטרון ומחול. אלקנה, שבקריירה המגוונת שלו שימש גם יו"ר חבר נאמנים של תיאטרון באר־שבע, טוען כי "האמנים בארץ נמצאים בבדידות הנוראה ביותר מבכל ארץ אחרת שאני מכיר".

אלוף הר־אבן, שהגיע לכמנן במסגרת פרויקט ההזות ההיהדות, שנועד לבחון באמצעות סקרים למה מצאה העם היהודי בארץ ובחו"ל מסדיגה ישראל. עוסק, בסמנרת הטיפול בבעיות החברה הישראלית, בתחום פעילות חדש — יחסי רוב וסיעות בסדיגה ישראל. "שיטת מתחבטי מדינה ישראל אינם ידועים, אך לפי מגלת העצמאות הם שווים בכל לאזרחים היהודים. לבעיה זו יש השלכה מיוחדת על מערכת החינוך. ולכן חשוב לעודד בה דיון בפרשוח האינטלקטואלי והציבורי".

ב־1969 פנתה, פולי לפרוס' דניאל סבבוטסקי, מחברי המרכז המקורי של המכון, והציעה רעיון חדש. "פולי, קייפתי", אמר לה סבבוטסקי, והפנה אותה ליוזרטו בחוג להיסטוריה ולפילוסופיה של המדע באוניברסיטה העברית, יהודה אלקנה, ששב אותה שנה מאוניברסיטת הארווארד. הגב' ואן־ליר התקשרה עם אלקנה, והסניים נפגשו לשיחה. "ארבע שעות הרצתה לי על "שמע ישראל" ועל רוח הקודש. בסיום השיחה אמרתי לה: "אם הבנתי נכון מתוך ניבוב הכלל שהשמעת לי — את רוצה להקים מוסד לחיפוש הסכר של ההיהות בימינו. אני לא הכתובת הנכונה, אבל אם את מוכנה שהמוסד יעסוק בחחוני הגבול שבין חברה לדע, אני מוכן לנסות". בסמתיג קנתה פולי ואן־ליר את הרעיון, וגם הסכימה לתגאיו הנוקשים של אלקנה, לאפשר לו יד חופשית בסבך שלוש שנים. ואף החחייבה על כך בכתב. השלב הראשון היה הקמת פיילוטאצייה של המוסד: "חיבנגתי לערוך בסבך שלוש שנים כנסים מדעיים, שאליהם יוזמנו טובי המדענים, כדי להחיור למוסד את יוקרתו האבודה".

המוסד החל בפעילותו, אך כעבור חצי שנה הסתרגה הגב' ואן־ליר למסרון של אלקנה: "כלום החגרה". ועקה. "צאו מהמוסד, אינכם מבטיחים את הרעיון שלי". אלקנה השיב לה בשלווה, שהיא הבחייבה שלא להתערב בפעילות המוסד. "אם כך", השיבה, "לא תקבל ממני פרוטה", אמרה. יצאו. ולא שבה עוד לבוסד. המוסד עמד בפני סגירה. ואז התערב. כ"אל מן המכונה", אוסקאר ואן־ליר הבן, והחחייב לסמן את פעולות המוסד באמצעות קרן

קהילה האקדמית בישראל קידמה את רעיון המרכז בלינולוג ואף בעניונה. חברי המרכז, שהוקם ב־1958, נאשרו מוחיר־חים עם הגברת ואן־ליר. אומר אלקנה לא הסכימה לפרוזלים העסיסיים שביקשו להענק לחלומה. "פולי ואן־ליר", אומר אלקנה, "חיינה מדענים, ואף־על־כ־כן האמינה, שהם היחידים שיוכלו לסייע לה בפיפוח רעיונותה. אבל כל ניסיון היה פסחיים בהתפרצות זעם: "אתם אנשים עם רגליים השקועות בבוץ", נהגה לצעוק לעבר אנשי האקדמיה הבנוכים. במסגרת אמפאיה למצוא תוכן־למוסד שלה, ניהלה התכתבות ענפה עם מדענים רבולים: חתן פרס נובל נילס בוהר הדני, פאול איים האמבריולוג, ואריך קאהלר ההיסטוריון. היא כינסה סיפוזיון בסלון "הפלן דוד" בירושלים, ב־"וולדורף אסטוריה" בניו־יורק, ובבית באמסטרדאם. אבל כל הפעילות הזאת לא הגיבה פרי: הבניין בחוזב ו"בוטנסקי עמד בשממונו, וכונה בקהילה המדעית "המבולה הרוקה". (מפעלי ואן־ליר פתחמים ביצור מכולות) ו"היפה־פייה הנרדמת".

ב־1969 פנתה, פולי לפרוס' דניאל סבבוטסקי, מחברי המרכז המקורי של המכון, והציעה רעיון חדש. "פולי, קייפתי", אמר לה סבבוטסקי, והפנה אותה ליוזרטו בחוג להיסטוריה ולפילוסופיה של המדע באוניברסיטה העברית, יהודה אלקנה, ששב אותה שנה מאוניברסיטת הארווארד. הגב' ואן־ליר התקשרה עם אלקנה, והסניים נפגשו לשיחה. "ארבע שעות הרצתה לי על "שמע ישראל" ועל רוח הקודש. בסיום השיחה אמרתי לה: "אם הבנתי נכון מתוך ניבוב הכלל שהשמעת לי — את רוצה להקים מוסד לחיפוש הסכר של ההיהות בימינו. אני לא הכתובת הנכונה, אבל אם אתה מוכנה שהמוסד יעסוק בחחוני הגבול שבין חברה לדע, אני מוכן לנסות". בסמתיג קנתה פולי ואן־ליר את הרעיון, וגם הסכימה לתגאיו הנוקשים של אלקנה, לאפשר לו יד חופשית בסבך שלוש שנים. ואף החחייבה על כך בכתב. השלב הראשון היה הקמת פיילוטאצייה של המוסד: "חיבנגתי לערוך בסבך שלוש שנים כנסים מדעיים, שאליהם יוזמנו טובי המדענים, כדי להחיור למוסד את יוקרתו האבודה".

המוסד החל בפעילותו, אך כעבור חצי שנה הסתרגה הגב' ואן־ליר למסרון של אלקנה: "כלום החגרה". ועקה. "צאו מהמוסד, אינכם מבטיחים את הרעיון שלי". אלקנה השיב לה בשלווה, שהיא הבחייבה שלא להתערב בפעילות המוסד. "אם כך", השיבה, "לא תקבל ממני פרוטה", אמרה. יצאו. ולא שבה עוד לבוסד. המוסד עמד בפני סגירה. ואז התערב. כ"אל מן המכונה", אוסקאר ואן־ליר הבן, והחחייב לסמן את פעולות המוסד באמצעות קרן

החוק שהתקבל בכנסת ב־1958

1. מוקם בזה המרכז הישראלי לקידום תרבות האדם (להלן — המרכז).
2. (א) מטרת המרכז היא לקדם ולגלם בעיקרם אנושיים את חשבי הגזעת, המדע המחקר, המפחות והאמנות.
(2) לשם כך —
(1) ישמש המרכז מקום פגישה לאומי ובין־לאומי בין אנשי הרוח לחוחמים חשובים לשם הנשמת המטרות המוגדרות לעיל.
(3) יחן המרכז סיוטים כארץ ומחוצה לה לדיונים, שיש בהם כדי לקדם את מטרות המרכז.
3. מקום מושבו של המרכז יהיה בירושלים.
4. בהתאמת חבר־הנאמנים של החברה הרשומה לפי פקודת החברות, בשם "מוסד ואן־ליר לקידום תרבות האדם" (להלן — מוסד ואן־ליר) תעל דעת המפשלה, ימנה נשיא המדינה מבין אנשי הגזעת, המדע, המחקר, הספרות והאמנות, את החברים הראשונים של המרכז, שמספרם לא יעלה על עשרה. הודעה על מינקם של החברים הראשונים תפורסם ברשומות.

ואן־ליר בהולנד.

בשלוש השנים האחרונות, עד לפטירתה ב־1973, היתה פולי חולה בלאוקמיה, ואומללה עד־אין־קץ. הצורך להתמודד עם האומללות שלה יעם שברונו של חלומה, היה הדבר הקשה ביותר, מסכם פרוס' אלקנה.

לאחר ששוקמה, לדברוו, תזכרות המוסד, נאמצ' עות פרסומים של כמה עשרות ספרים מדעיים עבר' כרם בתחומים תיאורטיים שונים, הוגשה לחבר' הנאמנים תוכנית הפעולה הראשונה.

- **פעילות בתחומי הגבול שבין מדע לחברה.**
- **שימוש בכספי המוסד בסתרום בשבירת סמכויות — אנשי "שלום הנשים" במוסד אלה אלקנה מבחיר. שבולם הביעו אלו ללא קשר לדעותיהם: "דדי צוקר הם הנה להשתתף בערבית ספר על החיבון הוא מטבעו אים המעורר פעילות, ומכאה לבבות אחרים לדעותיו. וכך המכו אלי שאלתיאל ודאנגו אביבי, שהעסקו באותו פרויקט, לשלום עכשיוניקים. ילדי תבר שישבה מוכרות הזעדה לתיכנון ולחיקבוצ' של המדעבה להשכלה בבהה. שבראשה עמדתי. ידדי אזוקר מדע לי להכין את קטלוג אינשטיין. לקראת הכנס שקיימנו כאן במלאת 100 שנה להולדתו. כך שלא אני נתתי בסיס לשלום עכשיו; הוא נוצר מעצמו. אנשי "שלום עכשיו" גם עזבוהו בצא סקר שערכה עבור המוסד דרור פנה עמת, שמרכית תוסכי ישראל מכרים שהם נהנים לפי הבלל של "תאבה לדעו כמדד". אך לא הלהם**

**